

Розділ І

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСВІТИ

Безтелесна Л.І.

ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

В українській економічній літературі протягом тривалого часу важливі проблеми економічної теорії розглядалися в замкненому просторі «політичної економії соціалізму», переважно в межах марксистської ортодоксії, що панувала в науці. Одночасно поглиблення її кризового стану чимдалі найстійніше приводило до висновку, що ми маємо справу не з наукою, яка відбиває реальні процеси, а з ідеологічним прикриттям панування тоталітарної системи.

У центрі уваги було дослідження предмета та методу політичної економії. «Увага акцентувалася на виробничих відносинах, законах, що управляють виробництвом, розподілом, обміном матеріальних благ у людському суспільстві. Відмінності у теоретико-методологічних підходах до визначення предмета політекономії проявлялися лише у різному розумінні проблеми співвідношення виробничих відносин, продуктивних сил і надбудови суспільства»¹.

Крах тоталітарної системи, утвердження державної незалежності України зумовили процеси переходу від командно-адміністративної системи до соціально-ринкової. Виникла потреба в теоретичній науці, яка б пояснювала функціонування такого типу господарювання. Безперечно, західна економічна теорія, що упродовж двох століть розвивалася разом із ринковою системою господарювання, може виконувати цю місію. Але вона потребує ґрунтовної адаптації до специфічних умов України, де тривалий час переважала централізовано-планова система.

Центральним предметом науки економіки західного типу є людина з її потребами, запитам та можливостями. Основна пробле-

ма, яку намагається вирішити ринкова економіка, – це задовольнити всезростаючі потреби людства, виходячи з обмеженості ресурсів (факторів виробництва). Тому в економічній літературі Заходу всі дослідження концентрувалися не на вивченні виробничих відносин, а на людині як основному генераторові будь-якого економічного поступу.

Отже, «виникає потреба у зміні поглядів на людину, вдосконаленні понятійного апарату. Система економічних понять не може бути раз і назавжди даною, вона змінюється відповідно до динаміки часу, а отже, змінюються і наукові визначення. Так, наприклад, у ринковій економіці використовується поняття «робоча сила», «людський капітал». В Україні, як і в колишньому СРСР, ще донедавна в теорії і практиці був поширений термін «трудові ресурси», а на рубежі 70-80-х років у науковий обіг увійшло поняття «трудова потенція». Різні автори вкладали в нього неоднаковий зміст, але всі виходили з визначень «трудова ресурси»².

Ця суттєва розбіжність у термінах обумовлюється їх різним змістом, смисловим навантаженням.

Так, соціалістична система господарювання послугоувалася терміном «трудові ресурси». У ній людина розглядалася як продуктивна сила. «Першою продуктивною силою всього людства, – писав В.І.Ленін, – є робітник, трудящий»³. «Трудові ресурси» – основна продуктивна сила суспільства. Як соціально-економічна категорія – це найактивніша в економічному відношенні частина населення, що складається з трудящих міста й села і забезпечує розширення відтворення суспільного продукту»⁴.

У західній економічній літературі використовувалося поняття «праця», «робоча сила» в контексті основного засобу виробництва, який дає можливість створювати та примножувати багатства.

Нинішня наука ринку бере за відлік свого існування класичну політичну економію, яка народилася в кінці XVII – на початку XVIII ст. в працях В.Петті (Англія) та П.Буагільбера (Франція).

В.Петті висловлювався, що «праця є батько і активний принцип багатства, а земля – його матір»⁵ і акцентував свої дослідження навколо вивчення проблем сфери виробництва, а відповідно – нагромадження капіталу. В.Петті писав уже «про цінність населення, про те, що велич і слава царя «спирається ... на чисельності, майстерності і працездатності його народу»⁶. Приріст населення В.Петті вважав приростом багатства країни.

«Здається розумним, – доводив згаданий вчений, – щоб те, що називаємо багатством, майном чи запасом країни і що є результатом попередньої чи минулої праці, не вважалося б чимсь відмінним від живих діючих сил, а оцінювалося б однаково...»⁷.

Таким чином, В.Петті першим увів у науковий обіг термін-категорію – «живі діючі сили», – яка узагальнює і об'єднує в собі різноманітні властивості і здібності людини, що беруть участь у виробничих процесах. Більше того, він запропонував вважати ці сили складовою частиною того загального національного багатства, яке є «результатом попередньої чи минулої праці». В.Петті писав навіть про вартість і цінність, правда, не творчих якостей людини як таких, а самої людини в цілому.

Крім того, В.Петті стверджував, що багатство суспільства залежить і від того, скільки йому приходится утримувати таких людей, «які нічого не роблять, а лише їдять, п'ють, співають, грають та танцюють..., займаються вивченням метафізики чи іншими безкорисними абстрактними заняттями. Але інші характер мають заняття, які приносять розваги і відпочинок для розуму і практикуються помірно, підвищують кваліфікацію людей і налаштовують їх до занять, які самі по собі мають велике значення»⁸.

Отже, В.Петті був близьким до думки, що «здібність» населення, його «живі діючі сили» не приходять самі собою і не даються природою, а є результатом доцільної діяльності суспільства і що у формуванні таких сил беруть участь як матеріальні, так і духовні блага.

Представником класичної політичної економіки у Франції був П.Буа гільбер, який визнав в інтересах національної економіки особистий фактор вище від суспільного. Зокрема, ще задовго до появи знаменитої концепції А.Сміта про «економічну людину», «невидиму руку» П.Буагільбер передбачив одну з її ключових ідей, заявив, що «всі підтримують день і ніч це багатство виключно через власний інтерес і створюють тим самим, хоча б те, про що вони менш за все піклуються, всезагальне благо»⁹.

Історично склалося так, що майже всі вчені розвиток економічної науки пов'язують з іменем А.Сміта. В його працях постійно підкреслюється те, що ринкові закони найкращим чином можуть впливати на економіку, коли приватний інтерес стоїть вище від суспільного, тобто коли інтереси суспільства в цілому розглядаються як сума інтересів особистостей, які складають це суспільство. А.Сміт ввів в економічну теорію поняття «економічної людини» та «невидимої руки».

Саме через трактування поняття «економічної людини» закладено основні принципи поведінки людини в суспільстві: егоїзм та раціональність.

Неминучою умовою для того, щоб економічні закони діяли, за переконаннями А.Сміта, є вільна конкуренція.

Після В.Петті А.Сміт глибше і детальніше досліджував виробництво здібностей людини до праці. В його праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» трапляються такі економічні категорії, як «здібності вільних робітників до праці», «фізичні сили робітників», «продуктивні робочі сили», «продуктивні сили робітників»¹⁰. А.Сміт розрізняє просту і складну працю і, відповідно, менш – і високорозвинуті здібності робітників»¹¹. Він доводив, що живі продуктивні сили самої людини відіграють головну роль в економіці будь-якої країни.

Затрати на освіту чи навчання людини, вважає А.Сміт, можна розглядати як капіталовкладення в його можливості заробляти в майбутньому, аналогічні вкладення в речовий капітал. Щоб ці вкладення економічно виправдовували себе, вони повинні окупитися протягом трудового життя людини. Тому більш освічені і краще навчені люди в середньому заробляють більше тих, кому не вистачає освіти чи підготовки: «Праця, якій він (освічений чоловік) навчається, відновить йому понад звичайної заробітної плати за просту працю всі витрати, що пішли на навчання, із звичайною в меншій мірі прибутковістю на капітал, рівний цій сумі витрат»¹².

А.Сміт до основного капіталу зараховував «людський капітал», – капіталізована цінність «набутих і корисних здібностей всіх жителів у членів суспільства. Це правомірно впливає з того, що капітал представляє собою «вироблені засоби виробництва»: набуті здібності працівників до праці, безумовно, «вироблені» при використанні речових ресурсів»¹³.

Послідовником теорії А. Сміта був Ж.Б.Сей, який ввів у науковий обіг теорію трьох головних факторів виробництва. Суть теорії полягає в тому, що в суспільному виробництві взаємодіють три основні фактори – праця, капітал, земля. Саме ця триєдина формула, що вишилася із теорії трьох факторів, у відповідності з якою фактор «праця» породжує заробітну плату як дохід робітників, фактор «капітал» породжує прибуток як дохід капіталістів, а фактор «земля» – ренту як дохід землевласників, по суті стали своєрідною інтерпретацією поглядів А.Сміта. Питання пропорцій, в яких створюється

головними факторами виробництва вартість суспільного продукту, і розподіляється на доходи власників цих класів суспільства, на думку Ж.Б.Сея, самотійного значення не мають. Зокрема, доходи підприємця – це «винагорода за його промислові здібності, за його таланти, діяльність, дух порядку і керівництва»¹⁴. Разом з Ж.Б.Сесм Мальтус був переконаним, що становлення «нижчих класів» постійно покращуватиметься, і тому заради поповнення «вищих класів» сам «робітничий клас» більше всіх зацікавлений в технічному успіхові виробництва¹⁵. Що ж стосується «виробників», то й серед них кожний зацікавлений у добробуті іншого.

Теорія Маркса, яка була базою для політичної економії соціалізму, вважалася «вульгарною політичною економією», що пов'язано з теоріями трьох факторів виробництва і доходів Ж.Б.Сея. К.Маркс стверджував, що ця теорія є вульгарним захистом інтересів експлуататорських класів капіталістичного суспільства.

Там, де А.Сміт вбачав особисту зацікавленість людей, що приводила до результатів, від яких вигравали всі, К.Маркс спостерігав особисту зацікавленість капіталістів, яка призводила до збідніння робітників.

Карл Маркс не заперечував, що хоча і робоча сила продається як товар по вартості, але саме цей товар є єдиним і специфічним товаром, цінність якого (у товарах, необхідних для робітника і його сім'ї) не може встановлюватись при капіталізмі і точній відповідності з принципом трудової теорії цінності (вартості). Розкриваючи суть цього явища, Карл Маркс зазначав: «праця піддається кількісному виміру з точністю, а оцінка цінності робочої сили – це в більшій мірі проблематика, як висловився Р.А.рон, що визначається станом поглядів і колективної психології, що визнав і сам Маркс»¹⁶.

Тому автор «Капіталу» приходять до висновку, що джерелом додаткової вартості є лише «неоплачена праця» продуктивних працівників, що продають свою робочу силу. Крім того, механізм вилучення додаткової вартості в розумінні Маркса – це дійсність, яка проста і очевидна: протягом «необхідного часу», який завжди менший від фактично відпрацьованого, робітник відпрацьовує своєю «необхідною працею» цінність своєї робочої сили, щоб одержати її у формі заробітної плати, а протягом «додаткового часу» має місце вже «додаткова праця», яка і створює капіталісту бажану капіталістам «додану вартість».

Саме різні погляди на ресурс «працю» та «робочу силу» обумовили використання різних термінів в економіці соціалізму та капіталізму.

Капіталізм розглядав людину вільною, яка діє егоїстично та раціонально, намагається експлуатувати свій наявний ресурс з метою одержання максимального прибутку. Тому в економіці західного типу і було введено в обіг термін «людський капітал».

«Людський капітал є мірою втілення в людині здібностей приносити дохід»¹⁷. Його складовими є вроджені здібності людини, талант. Забезпечення формування людського капіталу відбувається через освіту та здобуття кваліфікації.

Саме до XIX ст. робити систематичні капіталовкладення в людський капітал не було важливим в будь-якій країні. Витрати на навчання, на спеціальну освіту та інші форми освіти були незначні, все почало змінюватися радикально протягом XX сторіччя з розробкою прикладної програми науки, а також з розробкою нових товарів і більш ефективних методів виробництва, спочатку у Великобританії, а пізніше і в інших країнах. Протягом цього століття освіта, вміння і знання стали визначальними детермінантами людини, нації та їх продуктивності.

1. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р.Х. Васильєва, Л.П.Горкіна, Н.А.Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993. – С.235.
2. Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика: Наукове видання / М.І.Долішній, С.М. Злупко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С.6.
3. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.38. – С.347.
4. Економічний словник. – К., 1973. – С.579.
5. Петти В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – С.55.
6. Петти В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – С.79, 81.
7. Там само. – С.82.
8. Там само. – С.167.
9. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита-Пресс, 1996. – С.16.
10. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. – М., Соцэкгиз, 1962. – С.72, 74-75, 246, 253 и др.
11. Там само. – С.107-108.
12. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД, 1994. – С.42.
13. Там само. – С.48.
14. Сей Ж.Б. Трактат политической экономии. – М.: Изд. К.Т. Солдатенкова, 1896. – С.14-15.
15. Там само. – С.27-29.
16. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М.: Прогресс- Политика, 1992. – С.167.
17. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмаленза Р. Экономика. – М.: Дело, 1993. – С.303.